

DE JOOD IN BEELD

**Anti-judaische beeldvorming
door de eeuwen heen, met de focus
op middeleeuwse kunstvoorstellingen.**

Gust De Preter

Het onderwerp van dit essay betreft anti-judaïsche kunstvoorstellingen en de daaraan verbonden beeldvorming. We gebruiken hier bewust niet de term 'antisemitisch'.

Antisemitisme of jodenhaat is de afkeer of discriminatie van joden gebaseerd op etnische of raciale gronden. De joodse religie kan hier weliswaar niet volledig van losgekoppeld worden, maar de klemtoon ligt bij deze term toch op het etnische. Hoewel het woord 'antisemitisme' haat jegens alle Semieten (sprekers van Semitische talen, waaronder Arabieren) lijkt uit te dragen, refereert het in de praktijk enkel aan de joden. In het verleden heeft antisemitisme zich vele malen geuit in discriminerende overheidsmaatregelen en ook meermaals in moord op joden, zoals tijdens pogroms en de Holocaust.

Naast de term 'antisemitisme' wordt echter ook de term 'anti-judaïsme' gebruikt, om de ideologie te typeren van fervente theologische tegenstanders van het jodendom, die zich in hun afwijzing van de joden bijna uitsluitend richten op de religie. Wanneer wij in dit artikel spreken over hoofdzakelijk middeleeuwse kunstvoorstellingen of beeldvorming, waarbinnen 'de jood' als vijand fungeerde, vertrekken wij uitdrukkelijk vanuit dit anti-judaïsche denkkader.

Wij gaan hierbij te werk in vier stappen. Eerst geven wij een bondig overzicht van de wortels en de eeuwenlange geschiedenis van de jodenhaat en de daaraan soms verbonden vervolgingen, van de Oudheid tot in de Nieuwe Tijd. Hierbij hebben we ook oog voor perioden en plaatsen van (relatieve) tolerantie. Vervolgens gaan wij nader in op de ideologische en maatschappelijke onderbouw van het anti-judaïsme dat vooral piekte in de Middeleeuwen. Hiermee gingen – en dat is onze derde stap – een bepaalde beeldvorming en stereotiepe voorstellingen gepaard, die er bij het gelovige volk met woord en beeld ingeprint werden. In een laatste stap belichten wij dan de rol van de christelijke kunst in heel dat proces.

1. Anti-judaïsme, een lange geschiedenis

Een principieel afwijzende gezindheid en houding tegenover de joden is eeuwen ouder dan het christendom. Zelfs in het tolerante Perzische rijk van de 5^e eeuw v. C. kregen de joden problemen en idem dito in het Imperium Romanum, dat nochtans om pragmatische redenen streefde naar het respecteren, incorporeren en assimileren van alle inheemse religies en in feite opteerde voor het syncretisme.

1.1. De Grieks-Romeinse wereld ¹

Wat waren in essentie de redenen voor dit voorchristelijk heidens anti-judaïsme?

- Het exclusieve joodse monotheïsme: joden wilden of konden naast de ene God geen andere godheden vereren of aanbidden. Dat kwam in eerste instantie in botsing met het traditionele heidense polytheïsme, maar later ook met de hellenistische heerserscultus en ten slotte vooral met de Romeinse keizerscultus en het daarmee verbonden mystieke rijksidee (eenheid van keizerschap en rijk). Ook hun beeldverbod was voor de antieke mens erg bevreemdend.
- De agressieve voorstelling van hun eigen heilsgeschiedenis maakte op andere cultuurvolkeren een beledigende indruk. Deze ideologie leidde trouwens vooral in de 2^e eeuw v.C. tot een joodse expansiepolitiek onder de dynastie van de Hasmoneeën of Makkabeeën. Volgens Flavius Josephus, een Romeins-joodse historiograaf uit de 1^e eeuw na Christus, heeft die provocerende en agressieve opstelling ook op andere plaatsen, maar vooral in Egypte, waar de joden in Alexandrië hun grootste diasporagemeente hadden, tot ongeregelheden en zelfs tot een pogrom in 38 n.C. geleid.
- De besnijdenis, oud en wijdverbreid in het Oosten en voor Israëlieten aanvankelijk één van de vele geboden, werd in de Babylonische gevangenschap hét joodse kenmerk. Deze praktijk onderscheidde in het Romeinse Imperium joodse mannen fysiek van Grieken en Romeinen, die dit bloedig ritueel als archaïsch, smakeloos en bijgelovig afwezen.
- Last but not least waren er de reinheids- en spijsgeboden. Deze zorgden aan sich voor een onderscheid tussen de joden en de andere volken in de eengemaakte hellenistisch / Romeinse wereld of 'oikoumenè'. Een volk, dat zich apart opstelde door andere volken als ritueel onrein te beschouwen en dat daarom niet alleen gemengde huwelijken, maar ook gemeenschappelijke maaltijden en feesten afwees, kon niet direct rekenen op veel sympathie.

Dit religieus, cultureel en politiek non-conformisme van de joden heeft wellicht de achtergrond gevormd voor een gespannen verhouding met en vervolgingen door Rome. Waar zich lokaal provocatie, politiek verzet of opstand

manifesteerde, grepen de Romeinen krachtdadig en wreed in, net zoals de Assyriërs of de Seleuciden vóór hen. Overigens werden aan christenen tot in de 3^e eeuw op grond van hun afwijzing van de keizercultus vergelijkbare verwijten gemaakt met meestal lokale vervolgingen als gevolg. Het principiële antipaganisme (heidenhaat) van de joden, hun gewelddadige acties ter verdediging van hun eigen zaak en de opeenvolgende joodse revoltes (66-70 n.C., 116-117 n.C., 132-135 n.C.) wakkerden de anti-joodse sentimenten verder aan. Rome diende immers telkens extra legioenen te sturen. Ook de zoon van Constantijn de Grote, Constantius II, greep in 351 n.C. bij een nieuwe joodse opstand in Palestina nog eens terug naar uitzonderingswetten tegen de joden, die dateerden uit de 2^e eeuw.

1.2. Het vroege christendom ²

Een aantal, in elkaar ingrijpende historische factoren, zorgden voor het ontstaan van een specifiek kerkelijk anti-judaïsme:

- De kerk volgde de piste van de hellenisering en nam afstand van haar oudtestamentische Hebreeuwse wortels.
- De kerk gebruikte de Hebreeuwse Bijbel alleen voor een door God gewilde legitimatie van haar eigen bestaan en miskende de eigen waarde van dit geschrift.
- De gesprekken tussen kerk en synagoge verzandden in een wederzijds isolement, waarbij van beide zijden de dialoog meestal werd vervangen door een apologetische monoloog.

Strikte gevolgen voor de joods-christelijke verhoudingen resulteerden uit dit proces pas onder keizer Theodosius II (401-450). De schuld voor Jezus' kruisdood werd ondertussen algemeen en alleen aan 'dé joden' toegeschreven, zodat hun verstoting en verspreiding konden gezien worden als een terechte goddelijke straf. Via staatskerkelijke uitzonderingswetten, ingevoerd door de keizer in samenspraak met de kerk, werden in 438 (Codex Theodosianus) de joden de facto uit het (sacrale) rijk gebannen, waartoe men alleen via de kerkelijke sacramenten toegang had. De kerk, tevoren zelf nog bij tijden vervolgd, maakt van een 'religio licita' (= een geoorloofde godsdienst) een rechteloze religie. De eerste repressiemaatregelen vanuit het rijk volgden, zoals een verbod op gemengde huwelijken, een 'Berufsverbot' voor ambtenaren, een bouwstop voor synagogen, een wervingsverbod. Voor de joden betekende dit de facto en zeker emotioneel een terugkeer naar de periode en de situatie van de ballingschap.

Kerkvaders en theologen legden bij deze ideologische ingreep, op zijn minst gezegd, wel andere accenten. Augustinus bleef hopen op een uiteindelijke bekering van de joden in de eindtijd. Ambrosius van Milaan trad veel militanter op en verhinderde de wederopbouw van synagogen en Johannes

Chrysostomos (her)formuleerde in Constantinopel al alle mogelijke anti-joodse stereotypen. In het oosterse deel van het rijk werden in het kader van de strijd tegen ketterij de anti-joodse maatregelen verder opgevoerd. In het westerse deel was men daar minder mee bezig. Het vroege -en zich onder Gregorius de Grote (590-604) al meer manifesterende- pausschap opteerde in navolging van Augustinus voor een gematigde joodse politiek, maar in de vroege Middeleeuwen kwam het in West-Europa toch lokaal al tot de eerste en vooralsnog sporadische directe geweldmaatregelen tegen joden.

1.3. De Middeleeuwen

Deze periode wordt gekenmerkt door een toenemende jodenhaat, vooral vanaf de 11^e eeuw. Deze escalatie kondigde zich nochtans aanvankelijk niet aan in de vroege Middeleeuwen.

1.3.1. Een begin met een positieve noot ³

We mogen de eeuwen van betrekkelijke tolerantie en vreedzame joods-christelijke existentie niet buiten onze hedendaagse benadering van de geschiedenis laten. Zo hadden de joden het in het Moorse Spanje, vooral in de periode vóór de Reconquista⁴, dus grosso modo van de 8^e tot de 11^e eeuw, veel beter dan onder de christelijke Romeinse heerschappij. Enerzijds kwam dit door hun erkende positie in de islam als 'Minderheidsgodsdienst van het Boek', mits de betaling van een religieuze belasting of 'djizja', maar daarnaast speelden nog wel andere factoren:

- De joden konden in het islamitische wereldrijk vaak van dienst zijn bij de oosterse en maritieme handel, onder meer door hun brede verspreiding in de vele (handels)steden. Velen onder hen konden ook het met het Hebreeuws verwante Arabisch als internationale commerciële taal hanteren.
- De joden stonden religieus dicht bij de moslims dan bij de christenen door analoge reinheids- en spijsgeboden en door hun eenduidig monotheïsme.
- Dat alles vormde de voedingsbodem voor een enigszins harmonieus samenleven van moslims en joden in het Moorse Spanje, vooral tijdens de Gouden Eeuw (10de eeuw).

Overigens waren er in de joodse diaspora in de christelijke gebieden ook opmerkelijke succesverhalen. Ondanks fundamentele geloofsverschillen tussen jodendom en christendom, ondanks alle theologische polemieken en missionaire inspanningen, kon men tot aan het begin van de kruistochten (einde 11e eeuw) over het algemeen spreken van een 'goed nabuurschap'. De joden onderscheidden zich trouwens in hun diaspora door economische en culturele prestaties, die in vergelijking met andere minderheden ongeëvenaard waren. De joodse gemeenten getuigden in de toen bekende wereld, van Mesopotamië tot Spanje, van een ongelooflijke vitaliteit, vooral op commercieel

vlak. Bij handelsneerzettingen genoten ze vaak van privileges en ze speelden eeuwenlang een ingrijpende rol in de mediterrane handel. Later toen hun positie in de Middellandse Zeehandel overgenomen werd door de Italiaanse steden, bleven ze belangrijk in de handel met Midden- en Oost-Europa. Zo waren vele joodse individuen dankzij hun prestaties op economisch-financieel gebied, maar ook in wetenschap, cultuur en politiek, erg welvarend.

1.3.2. Een eerste opstoot van anti-judaïsme⁵

Karel de Grote en Lodewijk de Vrome hadden aanvankelijk nog beschermende maatregelen genomen voor de joden, maar in de loop van de negende eeuw zou het klimaat veranderen en werd 'de ander', de niet-christen, een vijand. In eerste instantie had dit te maken met de opkomst van de islam, die de christenheid in Oost zowel als in West militanter maakte. Maar aartsbisschop Agobard⁶ van Lyon (ca. 769-ca. 840), één van de topfiguren van de Karolingische Renaissance en tegenstander van Lodewijk de Vrome, lanceerde een anti-joodse campagne. Hij schreef een verhandeling onder de titel 'De onbeschaamdheid van de joden' (De Insolentia Judaeorum) en daarnaast zijn er van hem nog een aantal brieven bewaard over deze kwestie geadresseerd aan koning Lodewijk de Vrome en aan diverse bisschoppen en seculiere leiders.

Deze documenten geven een inkijk in het aanvoelen en de redenering van de toenmalige christenen. De cultuur van het christendom begon juist vaste voet te krijgen in het voormalige rijk van Karel de Grote. In de overtuiging van de wereldlijke en geestelijke machthebbers was het de enige ware godsdienst. Afwijkende meningen en gebruiken waren ketters, bedreigden de door God bedoelde eenheid en moesten dus 'ter liefde Gods' bestreden worden.

Uit de geschriften van Agobard blijkt, dat de christengelovigen van die tijd de joden met hun afwijkende gebruiken een bedreiging vonden voor de christelijke cultuur. Zij werkten op zondag, de dag des Heren, terwijl zaterdag de gebruikelijke marktdag was (!), zij troonden christenen mee naar hun bijeenkomsten in de synagoge op de sabbat en er waren al christenen die hun prediking veel boeiender vonden dan die van hun eigen voorgangers, zij boden tijdens de heilige vastentijd vlees aan op de markt en de dieren die niet goed genoeg waren voor eigen consumptie, werden onder de naam 'christenbeesten' op de markt gebracht. De drukke joodse zondagsactiviteiten zouden het voor gelovigen in de afgelegen dorpen praktisch onmogelijk gemaakt hebben om op zondag naar de kerk te gaan. En als klap op de vuurpijl beschuldigde Agobard de joden ervan christenen als slaven te verkopen aan de Moren in Spanje. Daartoe zouden ook kinderen door hen gekidnapt worden. Dat had hij althans opgetekend uit de mond van getuigen en vluchtelingen. Dat alles bracht de bisschop ertoe in zijn geschriften aan te tonen, dat de joden in hun eigen Heilige Boeken reeds door God –bij monde van de profeten- veroordeeld werden, en dat goede christenen zich met hand en tand tegen deze escalerende 'schaamteloosheden' moesten verzetten.

Met zijn geschriften haalde Agobard zich veel onheil en vervolging op de hals en als gevolg daarvan viel hij in ongenade bij Lodewijk de Vrome, die, voor zover wij weten, nooit op zijn besluiten ter bescherming van de joden is teruggekomen.

In het beroemde 'Psalterium van Stuttgart' uit dezelfde periode (St.-Germain-des-Prés, 820-830) doken in de vele prachtige miniaturen voor het eerst karikaturaal afgebeelde joden⁷ op tussen de vijanden van het christendom.

1.3.3. De middeleeuwse christelijke jodenvervolgingen ⁸

De elfde eeuw zorgde voor een complete stemmingswisseling en een radicale ommekeer in de houding van de Kerk tegenover het jodendom. De eigenlijke oorzaak lag in de politiek-religieuze clash tussen christendom en islam. De aanleiding was – naar verluidt – een incident, even banaal en exceptioneel op zich, maar ook even catastrofaal qua gevolgen, net zoals de moordaanslag net vóór WO I op Frans Ferdinand van Oostenrijk in Sarajevo op 28 juni 1914 of het Tonkin-incident (2 augustus 1964) en de betrokkenheid van de VS bij de Vietnam oorlog. Al-Hakim, de zesde fatimidische kalief van Egypte, verwoestte namelijk in 1009 de kerk van het Heilig Graf in Jeruzalem, een eenmalige actie die haaks stond op de politiek van zijn voorgangers. In de christelijke wereld deed het gerucht de ronde dat de joden al-Hakim tot deze actie geïnspireerd hadden, op zich nogal onwaarschijnlijk, want al-Hakim ontpopte zich ook tot vervolger van de joden... Hoe dan ook, het hek was van de dam en vooral tegen het einde van de 11e eeuw barstte de jodenhaat volop los.

De kruistochten⁹ naar het H. Land (1095-1291) hadden voor veel joden in Europa rampzalige gevolgen. Zij werden nu immers op één lijn gezet met de moslims. Op weg naar Jeruzalem, maar ook in het H. Land zelf werden gemeenschappen van joden tijdens de eerste en de tweede kruistocht uitgemoord. Mede daardoor kwam er een einde aan de tot dan toe overheersende positie van de Europese joden in de buitenlandse handel. Alleen in de klein- en geldhandel bleven de joden dominant. Maar ook institutioneel veranderde er veel. Paus Gregorius VII (1073-85) vaardigde de eerste decreten uit tegen joden in staatsfuncties en het pontificaat van Innocentius III (1198-1216) zorgde voor een hoogtepunt van kerkelijk anti-judaïsme. Het door hem bijeengeroepen Concilie van Lateranen (1215) veranderde de situatie van de Joden juridisch en fundamenteel ingrijpend¹⁰. Zij moesten vanaf dan onderscheidende kleding gaan dragen, hadden geen toegang meer tot openbare ambten, kregen een uitgangsverbod opgelegd in de drie dagen vóór Pasen en een extra belasting te betalen aan de lokale geestelijkheid. De nieuwe bedelordes, Dominicanen en Franciscanen, profileerden zich – waarschijnlijk tot afgrijzen van hun stichters – als uitvoerders van de nieuwe Romeinse anti-joodse politiek.

Als gevolg van de anti-joodse hetze begonnen de Joden uit te wijken als kolonisten naar onontgonnen gebieden in Oost-Europa. Hun situatie

in Duitsland was aanvankelijk nog relatief draaglijk. Na veel anti-joodse gewelddadigheden in 1237 kregen ze zowel van de keizer als van lokale vorsten extra bescherming, weliswaar aan een fors belastingtarief... Maar in de meer en meer centralistisch georganiseerde Europese staten zoals Frankrijk (1306) en Engeland (1290) werden joden, toen men hen economisch niet meer nodig had, vervolgd, opgesloten, opgehangen, beroofd van hun bezittingen en het land uitgezet.

Joods-christelijke contacten beperkten zich in die periode tot opgedrongen disputaties aan universiteiten, die alleen maar bedoeld waren om 'de andere' te weerleggen. Daarnaast werd aan beide zijden ook aan polemieken gedaan, 'Adversus Judaeos'-traktaten van kerkelijke theologen of prelaten, maar ook antichristelijke polemische literatuur of parodieën op het evangelie vanuit joodse zijde.

Vanuit deze tijd dateren ook de meeste – soms tot op heden gangbare – vooroordelen tegen de joden. Deze hierna opgesomde vooroordelen en misvattingen verankerden zich in de geesten en werden echte stereotypen¹¹ en bepaalden voor een deel de picturale afbeelding van joden¹²:

- De joden zijn geldbelust. Kerkelijke voorschriften, het christelijk gildewezen en het feodaal stelsel hadden er samen voor gezorgd dat alle wegen tot officiële functies, ambachtelijke beroepen en het verwerven van grond of land ten slotte voor de joden afgesloten waren. De buitenlandse handel was in andere handen overgegaan. Wat hadden de joden nog over aan mogelijkheden om te overleven buiten de kleine rondtrekkende handel? De Kerk verbood haar eigen leden rente- en pandhandel en zo werd uiteindelijk de geldhandel feitelijk en noodgedwongen een joods monopolie. Joden hoefden immers volgens de strikt rabbijnse wetsinterpretatie het bijbelse renteverbod alleen te respecteren tegenover wetsgetrouwe joden en niet tegenover christenen of moslims. Geld ontlenen met hoge rentevoeten – eigen aan de pre-moderne economie – straalde erg slecht op hun af.
- De joden zijn tot verstrooiing gedoemd. De pas in de Middeleeuwen opduikende legende over de joodse schoenmaker Ahasverus¹³, die Jezus op zijn lijdensweg bespot zou hebben en daarom tot een rusteloze zwerftocht tot aan het einde der tijden veroordeeld werd, werd bekend als 'Wandelende Jood', en stond model voor elke Jood. De diaspora was volgens deze fictie de straf voor de kruisdood van Jezus, terwijl in werkelijkheid deze al eeuwen eerder begonnen was.
- De joden zijn misdadige samenzweerders. Perfide fabels en legenden over rituele moorden op christenkinderen, over vergiftigingen van waterbronnen en hostieprofanaties bleven zich verspreiden, ondanks beschermende maatregelen van beter wetende keizers zoals Frederik II (1220-1250) en pausen als Innocentius IV (1243-1254).

Dit laatste vooroordeel zorgde in de late Middeleeuwen nog voor een anti-joodse opstoot, die deze van de kruistochten ver overtrof. Toen zich in

“de waanzinnige 14^e eeuw” het gerucht verspreidde dat de joden door de vergiftiging van bronnen schuldig zouden zijn aan de pestepidemie, leidde dit in de jaren 1348-1350 tot de ergste middeleeuwse jodenvervolging. In die jaren werden in de Elzas, in het Rijnland, in Thüringen, Beieren en Oostenrijk ongeveer 300 joodse gemeenschappen vernietigd en uit religieus fanatisme honderdduizenden joden afgeslacht.

Sommige vooraanstaande middeleeuwse intellectuelen zorgden wel voor een ander geluid en stelden zich toleranter en ruimdenkender op. Stephen Harding, abt van Citeaux sinds 1108, bedankte in de inleiding op zijn bijbeeditie enkele joodse geleerden, die hij om advies gevraagd had bij bepaalde tekstpassages. De beroemde filosoof Petrus Abelard schreef een (fictieve) dialoog neer tussen 1136 en 1139, waarin een filosoof, een jood en een christen in debat gaan over de ware godsdienst. De jood treedt daarin op als een volwaardige participant, die de nodige ruimte krijgt om zijn visie uiteen te zetten en te argumenteren. Uiteindelijk heeft de jood wel ongelijk, maar in de loop van het debat toont Abelard zich, in tegenstelling tot vele van zijn tijdgenoten, wel erg goed op de hoogte van de finesses van het joodse geloof. Thomas van Aquino schreef in 1261 ‘De regimine judaeorum’, een werk over het beleid tegenover joden, waarin hij hertogin Aleidis van Brabant onder meer adviseerde om hen maar met mate te belasten maar hen wel te verplichten tot het dragen van herkenningstekens. Ten slotte wordt in de derde vertelling van de eerste dag van Boccaccio’s Decamerone expliciet de wijsheid van een jood geprezen. Blijkbaar waren deze voorbeelden wel uitzonderingen.

Bij de overgang Middeleeuwen – Nieuwe Tijd kwam de situatie tot een climax in Spanje na de afsluiting van de Reconquista en de vereniging van de beide koninkrijken Castilië en Aragon. De inquisitie o.l.v. de Dominicanen moest er de joden – zo nodig met geweld – bekeren, maar dat leidde alleen maar tot schijnbekeningen, brandstapels of gedwongen emigratie. Vanaf 1492 begon daarom een joodse exodus uit Spanje. In 1497 volgde de uitzetting van de joden uit Portugal en in 1501 uit de Provence. Diegenen die economisch en ook cultureel profiteerden van de emigratie van de Spaanse (= ‘Sefardische’¹⁴) joden waren het Turkse rijk, en tot na de invoering van de inquisitie ook Italië en Holland. Het christelijke Spanje bleef in de herinnering van de joden het obscure tegenbeeld van het Moorse Spanje waar ze een gouden tijdperk beleefd hadden.

1.4. Reformatie en Contrareformatie¹⁵

Luther was in zijn beginperiode als reformator een pleitbezorger van de joden. Hij ging er dan al te vanzelfsprekend van uit dat zij zich na de invoering van de Reformatie sowieso tot het ware, oorspronkelijk joodse christendom zouden bekeren. Hij keert zich dan ook beslist tegen lastercampagnes en geweldplegingen ten aanzien van de joden. Hij kreeg echter niet veel bijval vanuit joodse kringen en dat leidde uiteindelijk drie jaar vóór zijn dood tot de publicatie van een beroemd en berucht, hartstochtelijk anti-joods geschrift

‘Von den Juden und ihren Lügen’. De oude reformator werd zo uiteindelijk een anti-joodse prediker en een pleitbezorger van geweld. Luther, die een kwarteeuw eerder zelf nauwelijks aan de Romeinse inquisitie en de brandstapel was ontkomen, eiste nu de verwoesting van synagogen, de inbeslagneming van heilige geschriften, een verbod op hun leer en eredienst, opheffing van vrijgeleides, inbeslagname van geld, dwangarbeid en uitwijzing uit de christelijke landen met als bestemming Palestina.

De overige reformatoren, Zwingli en Calvijn, deelden de anti-joodse vooroordelen van hun tijd, maar spraken zich wel met meer terughoudendheid uit over de joden en bepleitten zeker geen gewelddadige acties. Maar in feite was dat in hun situatie ook niet nodig: in Zürich, Genève en de meeste Duitse steden waren de Joden toch al uitgewezen... Het economisch-geestelijk zwaartepunt van de joden, die uit Duitsland/Centraal-Europa stamden, verlegde zich in de 16e en 17e eeuw dan ook naar Polen, toentertijd een ‘ontwikkelingsland’, waar de joden als pioniers van de stedelijke en buitenlandse handel meer dan welkom waren en waar zij als middenstanders over veiligheid, privileges en over een zekere autonomie konden beschikken.

De Contrareformatie stelde zich zeker tegenover de joden niet toleranter op. Zeker, de pausen van de Renaissance waren vanuit hun pragmatisme en economisch opportunisme beschermers en profiteurs van joden geweest, net als een aantal seculiere leiders. Maar toen met de godsdienstvrede van Augsburg (1555) de politiek-religieuze situatie vastgezet werd onder het motto ‘Cuius regio, illius et religio’ betekende dit voor de joden in katholieke gebieden een nieuwe periode van repressie. Opeenvolgende pausen, Paulus IV (1555-1559), Pius V (1566-1572), en Gregorius XIII (1572-1585) publiceerden anti-joodse bullen en werkten actief mee aan terechtstellingen en uitwijzingen van joden.

Van een theologische dialoog met het jodendom is in het post-tridentijnse¹⁶ katholicisme geen sprake meer. Discussie wordt vervangen door inquisitie en de christelijke geest door kerkelijke macht. Daarentegen spreken zich binnen het protestantisme tussen 1550 en 1650, steeds meer theologen en juristen uit in het voordeel van de joden. De belangrijkste jurist in dit verband is de Nederlander Hugo de Groot, één van de grondleggers van het moderne volkerenrecht. Ook een aantal protestantse theologen beklemtonen de gemeenschappelijke oudtestamentische wortels van joden en christenen, keren zich tegen de algemene veroordeling van het joodse volk en tegen alle fictieve beschuldigingen aan hun adres. Waarschijnlijk hoopten ze daarbij wel, net zoals de jonge Luther, op de uiteindelijke bekering van het jodendom. Maar deze vrome pogingen hadden bij beide partijen nauwelijks effect.

1.5. Op de drempel van de moderniteit komt er terug ruimte voor tolerantie en joodse successen¹⁷

Toch waren op lange termijn Reformatie en Contrareformaties voordelig voor de joden. De monolithische geloofseenheid van Europa was doorbroken en de joden waren nu niet meer de enige dissidenten. Hun voornaamste katholieke tegenstanders, de bedelordes en de inquisitie waren niet actief in protestantse gebieden. Zo ontstonden er vrijplaatsen van tolerantie, onder meer in het kapitaalkrachtige Nederland van het midden van de 17^e eeuw. Het economisch centrum was van Zuid- naar Noord-Europa verschoven en de joden werden in steden in deze regio op vele fronten actief:

- Bij de uitbouw van de moderne koloniale economie droegen uitgerekend de uit Spanje en Portugal verdreven joden vanuit Amsterdam wezenlijk bij aan de Nederlandse hegemonie in de maritieme wereldhandel van de 17^e eeuw en dit ten nadele van de katholieke Spanjaarden en Portugezen. In het door Nederlanders gestichte Nieuw-Amsterdam, het latere New York, wordt in 1729 de eerste synagoge gebouwd voor uit het katholieke Brazilië voor de inquisitie gevluchte joden.
- In de ontwikkeling van een op kapitaal en kapitaalverkeer gebouwd Europees economisch stelsel speelden de joden al vlug een belangrijke rol. Zij hadden een ruim aandeel zowel bij het ontstaan van waardepapieren (wissel, aandelen) als in de handel daarin (beurzen), waarbij zij ook konden terugvallen op hun internationaal netwerk, dat deels op oude familiebanden beruiste. O.a. om economische redenen werden zo de joden in 1656 weer toegelaten in Engeland, in de tijd dus van de eerste migratie naar Noord-Amerika.
- Bij de organisatie van de gecentraliseerde moderne staat werden Europese vorsten vaak terzijde gestaan door joodse financiële adviseurs en geldschietters. Het midden van de 17^e eeuw is de tijd van de opkomst van beroemde joodse families als de Oppenheimers en de Wertheimers.

Op basis van al deze ontwikkelingen, de verschuiving van het economische zwaartepunt van de Middellandse Zee naar de Atlantische Oceaan en een hiermee samenhangende vroege globalisering maar ook het einde van de godsdienstoorlogen ontstond er een nieuw klimaat. Men was het eindeloze religieuze gekrakeel beu en men verlangde naar tolerantie. Het geloof in de menselijke rede en in de vooruitgang maakte een einde aan het tijdperk van de dominantie van de religie en de joden profiteerden mee van die veranderde tijdsgeest.

Op het Europese vasteland kwam het echter toch nog -in 1648- tot een anti-joodse opstoot en nog wel in het bevoorrechte joodse toevluchtsoord Polen. In feite waren zij maar indirecte slachtoffers, toen verarmde Russisch-orthodoxe pachters er, gesteund door Kozakken en Tataren uit de Krim, in opstand kwamen tegen de heersende Pools-katholieke adel. Als gevolg werden hun joodse voormannen en hovelingen massaal vermoord. Joden die toen in

groten getale uit Polen naar het westen vluchtten, bleven de typisch Poolse kleding van de landadel dragen: kaftan, met pels bezette hoeden en kappen. Deze wordt nu in West-Europa en Amerika niet meer als ‘typisch Pools’, maar als ‘typisch joods’ gezien. Voor veel joden is het tot op vandaag een herkenningsteken en een soort belijdenis, terwijl het voor veel niet-joden eerder een curieus symbool is van cultureel isolement.

2. Ideologische en maatschappelijke achtergrond van het middeleeuwse anti-judaïsme

Uit ons beknopte historische overzicht blijkt duidelijk dat anti-judaïsme een piek beleefde in de Middeleeuwen. Achter dit fenomeen schuilde, naast maatschappelijke en politieke factoren, ook een stap-voor-stap uitgewerkte ideologie, waarvan in het voorgaande historisch overzicht al enkele elementen zichtbaar werden.

2.1. Breuk met het jodendom ¹⁸

Vanaf de 2^e eeuw krijgen we te maken met een geleidelijke marginalisering van het jodenchristendom binnen de groeiende christelijke kerk. Nochtans was het christendom in oorsprong een min of meer dissidente strekking binnen het joodse geloof. De jood was voor de christen, hoe langer hoe meer, gewoon een vijand en joodchristelijke gemeenten en gelovigen deelden in de klappen. De Grieks-Romeinse neiging om aan de moordpartijen onder de joden, uitgevoerd door de troepen van de generaals van Titus, Trajanus en Hadrianus en het “wilverdiende” lot van die boosaardige joden geen aandacht te schenken sloeg over op de kerk. Zelfs eminente christelijke intellectuelen, die in Caesarea (Palestina) woonden en werkten, zoals Origenes (ca. 185-253) en Eusebius (ca. 260-340) waren weinig geïnformeerd over of toonden weinig interesse voor de joodse roots van het christendom en over het nog altijd bestaande jodenchristendom. Dat laatste verdween uit het gezichtsveld, loste zich op binnen het jodendom of vond een toevlucht op het Arabische schiereiland, waar de nazaten ervan mogelijk een belangrijke rol speelden bij het ontstaan van de islam.

De definitieve en officiële ideologische breuk van de kerk met de joodse roots kwam er met het concilie van Nicea (325), waar het christelijk credo vastgelegd werd. De discussie was nu niet langer meer of Jezus van Nazareth nu al dan niet de Messias was. Het concilie ging met zijn uitspraken veel verder en bevestigde formeel Jezus’ status als God-Mens binnen de Triniteit. Eerder waren de joden al verantwoordelijk geacht voor de dood van de mens Jezus, maar nu kwam daarbovenop nog zijn goddelijk statuut. Voor de joden was dat natuurlijk totaal onverenigbaar met hun strikte monotheïsme. De wegen scheidden zich definitief, een beweging die als een soort sekte binnen het jodendom begonnen was, werd nu een wereldreligie *sui generis*,

die het jodendom actief zou bestrijden. Ondertussen werd, zoals eerder gezegd, de schuld voor Jezus' kruisdood algemeen en alleen aan 'dé joden' toegeschreven en bijgevolg golden hun verstoting en verspreiding als een terechte goddelijke straf.

2.1.1. Vroege Middeleeuwen: Op zoek naar een verklaring¹⁹

Christelijke theologen gingen op zoek naar een verklaring voor de blijvende aanwezigheid van het jodendom. In hun ogen zou de manifeste joodse schuld m.b.t. de terechtstelling van Jezus al lang hebben moeten leiden tot de definitieve vernietiging van dat weerbarstige volk. Hoe kon God in zijn almacht en rechtvaardigheid deze anomalie gedogen?

Kerkelijke theologen en kerkleraars hadden daar nogal afwijkende verklaringen voor. In een allegorische lezing van Psalm 59,12 ("Dood hen nog niet – mijn volk mag niet vergeten –, laat hen ronddolen"), stelde Augustinus van Hippo (354-430) dat de joden uiteindelijk niet vernietigd waren omdat ze voor de christenen nog konden fungeren als voorbeelden "hoe het niet moest" en omdat er nog een perspectief was op hun uiteindelijke bekering. Overigens was het overleven van de joden, weliswaar onder christelijke dominantie, een noodzakelijke voorwaarde voor hun uiteindelijk overgang naar het christendom. Dat was immers één van de eschatologische ingrediënten van de *parousie*, de definitieve wederkomst van Christus op het einde der tijden. In feite hadden de joden dus een vrij ambigu theologisch statuut: Christus-moordenaars én noodzakelijke getuigen bij het eindoordeel en dat laatste maakte hen voor de heilsgeschiedenis onontbeerlijk. De verstrooiing van de joden is volgens Augustinus ook zeer zinvol en functioneel: zo konden zoveel mogelijk volkeren duidelijk ervaren hoe het niet moest en constateren dat het christendom het bij het rechte eind had.

Uiteindelijk zou deze visie van Augustinus nog de meest genuanceerde en tolerante toenmalige stellingname zijn. Want een tijdgenoot van hem, Johannes Chrysostomos (ca. 345-407) predikte al onomwonden in de stijl van latere anti-joodse opruiers: de synagoge als bolwerk van onwettelijkheid, van het kwaad en van de duivel; de joden als feestvierende brassers en hebzuchtige rijken, niet geschikt voor arbeid, maar wel voor afslachting. Een andere beroemde figuur uit het vroege christendom, Cyrillus van Alexandrië (ca. 375-444), liet op het concilie van Efeze (431) het 'godsmoederschap' van Maria vastleggen, wat vanuit het joodse standpunt dus nog een stap verder betekende in de joods-christelijke meningsverschillen. Tegelijkertijd woedde er onder christelijke theologen een verwoede discussie of en in hoeverre men moest ijveren en missioneringsacties opzetten voor de bekering van de joden, al dan niet onder dwang.

Augustinus' visie op de eschatologische rol van de joden was in de 12^e eeuw voor Bernardus van Clairvaux een argument om de joden te sparen tijdens de tweede kruistocht, terwijl de Cluniacenser abt Petrus Venerabilis die woorden

eerder interpreteerde in de zin dat het doden van de joden nog een veel te lichte straf voor hen was. De joden moesten als het ware overleven om hen zo lang mogelijk te kunnen straffen.

De ideologische controverse over de eschatologische rol van de joden, moordenaars van Christus of mogelijke bekeerlingen, al dan niet in het kader van de wederkomst, kwam bij herhaling uitvoerig aan bod in allerlei openbare, maar steriele debatten. Vooralsnog beperkte het conflict zich – op 9^e-eeuwse miniaturen na²⁰ – tot literaire en verbale polemieken. Maar weldra zouden geweld en daartoe ophitsende afbeeldingen in deze vijandige escalatie ook op de proppen komen, vooral dan vanaf de periode van de kruistochten (einde 11^e - begin 12^e eeuw) toen de joods-christelijke relaties op een dieptepunt zaten.

2.2. Het jodendom, een niet te onderschatten concurrent ²¹

Ondanks principiële oekazes van het middeleeuwse christendom, bleef het jodendom overeind. Wat meer was, joden slaagden erin, o.a. als financieel adviseur van diverse vorsten, heel wat invloed uit te oefenen. Dat maakte de kerkelijke en seculiere autoriteiten extra alert en leidde tot acties om de credibiliteit van die joodse adviseurs te ondermijnen.

Ook de joodse intelligentsia betekenden een geduchte uitdaging voor de christenen. Het doembeeld was dat christelijke vooraanstaanden zich zouden bekeren tot het jodendom. Deze situatie maakte het tot een bittere noodzaak om de joden en hun religie in diskrediet te brengen en, zo mogelijk, te vervolgen. De anti-joodse propaganda moest dus zowel de (economische) belangen van de kerk als van de seculiere maatschappij dienen. Ook deze onderliggende bedoeling moet meegenomen worden als verklaring bij de anti-joodse hetze die vooral vanaf de 12^e eeuw de kop opstak.

3. Beeldvorming en stereotypen ²²

In de loop van de 12^e eeuw voelde de christelijke samenleving en de machthebbers op tijd en stond de noodzaak aan om actie te ondernemen tegen de vijanden van het geloof, moslims in de eerste plaats, maar ook ketters en joden. Daarvoor moesten, zoals de kruisvaartgedachte het voorschreef, alle mogelijke middelen van welke aard ook, ingezet worden, maar dus ook propaganda in woord en beeld. Dat laatste was trouwens onontbeerlijk om de massa te kunnen bereiken. Zo schreef in de 12^e eeuw de joodse bekeerling en premonstratenzer Hermann von Schara: “*Quod ergo nobis codices, hoc rudi vulgo representant imagines*” (“Wat voor ons geschriften duidelijk maken, wordt aan het ongeletterde volk door beelden diets gemaakt.”)²³. Wij moeten ons wel terdege realiseren dat voorstellingen van de joden in dit kader vooral het product van de verbeelding en van de perceptie waren en niet zozeer een neerslag van reële ervaringen of ontmoetingen met joden. In zekere zin zeggen ze dus meer over de makers en hun denkwereld en weinig over de

afgebeelde joden. Bij deze beeldvorming en perceptie speelden ook interne christelijke twijfels en onzekerheden mee. Kwesties als de transsubstantiatie of de beeldenverering zorgden ook voor binnenkerkelijke discussies en het bleek dan soms comfortabel of een uitlaatklep om joden af te beelden die hosties bezoedelden of afgoden vereerden. Externe vijanden zijn vaak een dekmantel voor interne problemen.

In de ogen en vooral in de geesten van het middeleeuwse christendom fungeerden de joden zowat als de incarnatie van alle kwaad. Dit kon men 'afleiden' uit:

3.1 Loochenaars en moordenaars van Christus

De joden weigerden Christus als Messias te erkennen. Deze dwaling was op zich al een ernstig vergrijp in de ogen van de middeleeuwse christenen. Zij waren daarvoor trouwens door God gestraft met de verwoesting van de tempel in het jaar 70 door Titus en door de diaspora. Maar daar zou het niet bij blijven.

Sommige kerkvaders droegen alle nieuwtestamentische aanklachten tegen de farizeeën (afgescheidenen, schijnheiligen...) ²⁴ over op het jodendom van hun tijd. In een volgend stadium werden de eigentijdse joden ook als medeverantwoordelijk bestempeld voor de weliswaar al door God bestrafte daden van hun voorvaderen. Ze waren immers halsstarrig en bleven volharden in de dwaling. Dat uitte zich bij voorbeeld in het uitbeelden van middeleeuwse joden als voltrekkers van de kruisdood van Jezus.

3.2 Afgodenaanbidders

De joden verstaan hun eigen Schriften niet, want ze lezen hun bijbel niet in functie van Gods uiteindelijke heilsplan, de redding van de mensheid door Jezus' komst. Hun godsdienst is dus ongelooft ('*perfidia*') en is met al hun voorschriften ontaard in bijgeloof ('*superstitio*') of zelfs in afgodendienst. Zo was een oudtestamentisch verhaal als de 'aanbedding van het gouden kalf' ²⁵ voor de middeleeuwse christen een ideale opstap voor de stelling dat de joden niet alleen Christus verwierpen, maar ook afgoden vereerden. Dat de joodse wet uitdrukkelijk het vereren van beelden en zeker van afgoden verbood, was blijkbaar niet geweten en dus een duidelijk bewijs van het toenmalige gebrek aan kennis over het jodendom in het Westen.

3.3 Partizanen van de duivel

Vanuit de optiek van de middeleeuwer fungeerden alle vijanden van het geloof, heidenen, Saracenen en joden, als instrumenten van de duivel op aarde. Johannes Chrysostomos had daar theologisch al een eerste aanzet toe gegeven. Want hadden de Schriften dat trouwens niet duidelijk gesteld?

Bijvoorbeeld:

- Jo 8,44: “Uw vader is de duivel, en u doet maar al te graag wat uw vader wil. Hij is vanaf het begin een moordenaar geweest. Hij hoort niet bij de waarheid, omdat er geen waarheid in hem is. Wanneer hij liegt, spreekt hij zoals hij is: een aartsleugenaar, de vader van de leugen.”
- Apk. 2,9: “Ik weet van de ellende en de armoede waarin u verkeert, hoewel u rijk bent. Ik weet hoe u belasterd wordt door mensen die zich Joden noemen en het niet zijn, maar bij Satan horen.”

De bedelorden en ook het populaire middeleeuwse drama zorgden ervoor dat de band tussen het jodendom en de duivel bij de bevolking ingeprent werd.

3.4 Woekeraars en afzeters

Zowel christenen als joden hadden principiële bezwaren tegen geldhandel en interesten. Maar de joden konden, zoals gezegd, als het over leningen aan of transacties met niet-joden ging, vrij hun gang gaan. Onder meer in Frankrijk en Engeland ontpopten ze zich dan ook als invloedrijke financiers en spelers op de geldmarkt. In het daaraan verbonden gepolitiseerd klimaat golden de joden, hoe langer hoe meer, gewoon als geldbeluste afzeters. Wanneer er dan soms terugbetalingsproblemen waren, zochten christelijke schuldenaars wel eens een uitweg voor hun probleem in anti-joodse acties. Want had Judas eertijds Jezus niet verraden voor 30 zilverlingen en de eigentijdse joden waren zeker geen haar beter?

4. Standaardrepertoire van de verkettering van de joden in de beeldende kunst

Vooraf dient gezegd dat niet elke afbeelding van een jood of van een als jood herkenbare figuur pejoratief bedoeld is. Als men bepaalde bijbelse verhalen visueel wil voorstellen of bepaalde ‘goede joden’ wil afbeelden, zijn de voorgestelde figuren wel goed identificeerbaar als joden door typisch joodse uiterlijke kenmerken, zoals hun baard, hoofddekseel of kledij, die op zich neutraal kunnen zijn. Veel hangt af van de context en de precieze inhoud van het afgebeelde (bijbelse) verhaal of tafereel.

Middeleeuwse kunst beschikte over vaste registers om schoon en lelijk, goed en kwaad, genade en ongenade af te beelden. Ook de positie van het afgebeelde personage is daarbij van belang. Joden en andere outcasts werden meestal in profiel afgebeeld²⁶. Christus, Maria en de heiligen werden meestal frontaal afgebeeld, omdat deze positie meer afgestemd was op meditatie en beter de ondoorgrondelijkheid en het onuitspreekbare karakter van de afgebeelde figuur uitdrukte. Het duidelijkst kwam dit laatste tot uiting bij de Byzantijnse iconen, maar ook in de westerse christelijke kunst was de positie van de afgebeelde figuur van belang.

4.1. Stereotiepe en karikaturale afbeelding van de joden ²⁷

4.1.1. Fysische misvormingen

Wanneer joden, net als andere vijanden van het geloof, als uitgesproken lelijk en behept met bepaalde fysische kenmerken en misvormingen afgebeeld worden, moet men zich ook hoeden voor anachronismen en deze voorstellingen, met een uitsluitend hedendaagse bril, niet zo maar bestempelen als raciale kenmerken en uitingen van antisemitisme. Voor de middeleeuwer is het uiterlijke van de mens nu eenmaal de spiegel van de ziel. Als iemand door en door slecht is, moet dat ook picturaal en visueel duidelijk gemaakt worden. De uitbeelding van iemand zegt in de eerste plaats iets over de religieuze opvattingen van de maker en over zijn schrikbeelden en zorgen. Raciale theorieën noch feitelijke waarneming spelen daarbij een rol. Ook al gaat het bij uitdrukkelijk afzichtelijk uitgebeelde personages gezien de context -bij vb. een passiescène- duidelijk om joden. Dan nog moet men er rekening mee houden dat dit in de eerste plaats bedoeld is als waarschuwing voor de modale gelovige, die, indien hij zich niet zou houden aan de regels van de christelijke godsdienst, zich ook zou blootstellen aan een bezoedeling van zijn ziel en aan het eeuwige verderf.

Duidelijk pejoratief bedoelde en in eerste instantie op joden toegespitste fysische kenmerken waren de haakneus, buitenmate grote ogen, een opengesperde mond of dikke, erg geprononceerde lippen, ook al kwam deze laatste eigenschap ook wel voor in het stereotiepe beeld van de zwarte²⁸. Deze trekken werden nog meer geaccentueerd door de afbeelding van de figuur in profiel. Daarentegen was het dragen van een baard weliswaar een mogelijk identificatiemiddel voor een jood, maar op zich had deze zeker geen pejoratieve connotatie. Maar hoe meer uitgesproken of extreem afgebeeld, des te meer kans op een vijandige bedoeling. Om iemand duidelijk als jood te onderscheiden plaatsten schilders ook wel eens Hebreeuwse lettertekens in de onmiddellijke buurt van zulk personage.

Mettertijd namen deze fysische misvormingen wel erg overdreven vormen aan en slecht geïnformeerde mensen of pseudowetenschappers begonnen te geloven dat het hier echt om etnische en raciale kenmerken ging. Zo stelde in de 18^e eeuw de uitgesproken jodenhater Johann Jakob Schudt, een Duitse, theologisch gevormde oriëntalist, in zijn vierdelige *Jüdische Merkwürdigkeiten* (1714-1718) op grond van 17^e eeuwse antropologische studies dat God gezorgd had voor een heel arsenaal van fysische misvormingen en afstotelijke uiterlijke kenmerken, om ons zo toe te laten joden van ver te herkennen.²⁹ Het echte antisemitisme is hier niet ver meer af.

4.1.2. Kledij

Vaak zijn joden, zowel in neutrale als in pejoratief bedoelde scènes te herkennen aan hun kledij, ook al zijn ze daarbij niet altijd te onderscheiden van andere oosterlingen. Opvallend is wel dat in de meest pejoratieve voorstellingen de joodse kledij vaak geel van kleur is. Overigens moeten wij er ons wel voor hoeden elke afbeelding van een figuur met een gele kledij als pejoratief te bestempelen. Naar het einde van de middeleeuwen toe was geel de hoofdtoon van de oosterse kledij in het algemeen bij picturale voorstellingen. Ook prostituees en melaatsen werden meestal in gele kledij afgebeeld. Geel is, naast de verwijzing naar het Oosten, misschien eerder de kleur van de paria en van de outlaw dan van de jood op zich. Maar in onze denkwereld springt geel als joods kenmerk waarschijnlijk meer in het oog in het licht van de door de nazi's verplichte gele zespuntige ster.

Het Concilie van Lateranen (1215) had joden en moslims wel opgelegd om zich terug oosters te kleden, zodat ze herkenbaar waren, maar geel behoorde *stricto sensu* niet tot deze verplichting. Oorspronkelijk waren deze kledijvoorschriften tot stand gekomen uit een “pastorale zorg”³⁰ voor de christenen, om hen te beschermen tegen ongewenst contact met joden. Stel je voor dat dit trouwens tot gemengd seksueel verkeer en dito nakomelingen zou leiden! Wat eerst een herkenningsteken was, werd echter geleidelijk aan een negatieve etikettering en een schandvlek. Keizerin Maria-Theresia zou trouwens veel later, in 1760, van geel wel een verplichte kleur voor de joden maken, een eerste stap naar de zo negatief beladen gele joden-ster onder de nazi's.

Bij het interpreteren van de kleur van de kledij op schilderijen, moet men overigens ook oog hebben voor kleurcontrasten om “de goede” en “de slechte” te kunnen onderscheiden. Dat geldt trouwens ook voor het interpreteren van de hoofddeksels van de op afbeeldingen voorkomende figuren.

4.1.3. Hoofddeksels

Of het dragen van een ‘jodenmuts’ vanaf 1215 in vele Europese landen verplicht was, zoals wel eens beweerd wordt,³¹ is niet zeker. Waarschijnlijk indirect wel, als onontbeerlijk onderdeel van de voor hen verplicht geworden oosterse kledij, die christenen van ver opmerkzaam moest maken op joden. Maar ook met de zogenaamd typisch joodse hoofddeksels moeten we voorzichtig zijn. Hoofddeksels worden in het algemeen bij picturale voorstellingen gebruikt om maatschappelijke rangen of standen, beroepen of geografische origine visueel weer te geven. Joden werden meestal wel afgebeeld met een hoofddeksel. Dit kon diverse vormen aannemen en was soms gewoon een tulband, zoals bij andere oosterlingen. Indien het hoofddeksel spits-, kegel- of trechtervormig was, had het meestal een pejoratieve connotatie. Ingewikkelder wordt het met de vaak voorkomende

Frygische muts. Op zich is dit vaak een teken dat we met een vreemdeling en in vele gevallen met een jood te maken hebben. Trouwens, op de vroegst bekende afbeeldingen van de Drie Wijzen³² verschijnen deze ook met een Frygische muts en dat was zeker niet pejoratief bedoeld. Los van de context is deze 'jodenmuts' slechts pejoratief op zich, als ze meer begint te gelijken op een zotskap. De link tussen gek en jood werd in afbeeldingen wel eens gelegd, bijvoorbeeld in miniaturen bij Psalm 53,2 ("Dwazen denken bij zichzelf: er is geen God.") om de joodse afwijzing van de godheid van Christus te visualiseren.³³ Net als voor de gele kledij is hier overigens de bedenking van toepassing dat een oorspronkelijk herkenningsteken in de perceptie evolueerde tot een schandelijk merkteken.³⁴

Een moeilijk geval vormt ook de mijter, die zowel door joodse als door christelijke geestelijke autoriteiten gedragen wordt. In werkelijkheid heeft er echter nooit zoiets als een joodse mijter bestaan. Er is trouwens heel weinig met zekerheid bekend over een specifiek ceremonieel hoofddekseel voor joodse functionarissen en hogepriesters. Mogelijk speelde de vaak gebruikte picturale voorstelling van Mozes met twee horens, wanneer hij met de stenen tafelen van de berg afdaalt, hierbij een rol. Deze voorstelling was overigens gebaseerd op een foutieve Latijnse vertaling of een verkeerde tekstlezing van het boek Exodus, waarbij 'stralend' verward werd met 'gehoornd'.

Hoe dan ook, vanaf de 11^e eeuw duikt deze afbeelding van Mozes op in de kunst en even later zien we in het Westen de gehoornde mijter verschijnen als ceremonieel hoofddekseel voor bisschoppen en dit aanvankelijk in twee types, gehoornd aan de zijkanten of – wat later algemeen werd – spits langs de voor- en achterkant. Vóór het jaar 1000 werden bisschoppen nooit met een mijter afgebeeld. In de oosterse kerk, waar deze foutieve bijbellezing niet gangbaar was, kwam dit bisschoppelijk kenteken ook nooit voor. De 12^e eeuw betekent in feite een belangrijk keerpunt in deze ceremoniële en picturale evolutie. Op hetzelfde ogenblik dat bisschoppen gemijterd afgebeeld worden, gebeurt dit ook voor oudtestamentische figuren als Aaron en hogepriesters in het algemeen. Daarmee wordt een doorlopende chronologische en ambtelijke lijn gesuggereerd, vertrekkende van Mozes en via de joodse hogepriesters uitmondend bij de christelijke bisschoppen. Men was immers ook niet goed op de hoogte van de ambtelijke organisatie van de joodse religie en veronderstelde dan maar dat die min of meer ekwivalent was aan die van de kerkelijke clerus.

Onder invloed van de 14^e-eeuwse franciscaanse bijbelexeget Nicolaas van Lyra werden vanaf de 14^e eeuw joodse hogepriesters ook afgebeeld met een mijter, waarop aan de voorzijde een hoorn in de vorm van een halve maan afgebeeld werd. Ook hier geldt weer dat dit ceremonieel hoofddekseel op zich neutraal is en alleen maar een bepaalde functie visualiseert. De context en een goede kennis van het bijbelse verhaal of tafereel en de al dan niet bijkomende aanwezigheid van andere uiterlijke kentekenen zijn eens te meer bepalend voor de eventueel vijandige bedoeling achter de voorstelling. Zoals om verwarring te vermijden al eens joodse schrifttekens verschenen bij bepaalde figuren,

bracht men bij gemijterde christelijke personages soms een ‘halo’ (een diffuus cirkelvormig lichtschijnsel, dat ook zichtbaar is bij bepaalde hemellichamen) aan om hen duidelijk als goed of heilig te karakteriseren.

4.2. Vaak afgebeelde taferelen en thema’s

De anti-joodse picturale traditie kende een aantal topics. De hierboven geschetste stereotiepe joodse uiterlijke kentekenen worden vooral relevant, als ze voorkomen in dergelijke taferelen.

4.2.1. Passiescènes ³⁵

Taferelen i.v.m. het lijdensverhaal (de gevangenneming en het verraad van Judas, de veroordeling, de bespotting, de geseling, de kruisdraging met de daaraan verbonden taferelen tot en met – en in het bijzonder – de calvariescène) vormen het geprefereerde kader om de barbaarsheid en het monsterachtige karakter van de ‘joodse Christusmoordenaars’ af te beelden. Tegelijkertijd zijn de in deze scènes afgebeelde middeleeuwse joden door hun actieve rol bij de foltering en de kruisdood, de gedroomde visualisering van de collectieve en eeuwig-durende joodse schuld. Jezus’ lijden is in de middeleeuwse christelijke kunst hét epicentrum van (voorstellingen van) goed en kwaad.

Tussen de vele voorbeelden beperken we ons hier tot enkele opvallende exemplaren in Vlaamse openbare collecties. Het Groeningemuseum en het H. Bloedmuseum in Brugge bieden talrijke schilderijen met anti-joods getinte calvariescènes. Eén van de meest frappante is het vroeg-16e-eeuwse schilderij ‘Kruisiging’ van Jan Provoost, dat tot de collectie van dit museum behoort. Het gebeuren speelt zich af in een breed landschap met tientallen personages. De joden zijn zeer goed herkenbaar aan hun opvallende hoofddekseis van diverse aard en aan de gele kledij. De meest opvallende figuur op de voorgrond, in het geel gekleed en met een wapen in de hand, heeft ook een afzichtelijke tronie en wordt in profiel afgebeeld.

Merkwaardig in dit schilderij van Provoost is de afbeelding van de Romeinse centurio Longinus. Volgens de legende wilde hij er zich van vergewissen dat Jezus overleden was, waardoor geen verdere martelingen³⁶ nodig waren. Daartoe stak hij zijn lans in Jezus’ zijde, een druppel van Jezus’ bloed kwam terecht in zijn oog, dat blind was en plots kreeg hij het zicht terug. Longinus, hoe dan ook een Romein, wordt door Provoost afgebeeld als een jood: puntige jodenhoed, lange baard, gele kapmantel! Longinus komt vanaf de Karolingische kunst voor in vele kruisigingsafbeeldingen en in de Middeleeuwen werd hij vaak geassocieerd met de centurio die gezegd zou hebben: “Hij was werkelijk Gods Zoon” (Mattheus 27,54; Marcus 15,39;). Later -in de Middeleeuwen en ook daarna- zou zijn lans een toprelikwie worden. Maar in Provoost’ voorstelling komt Longinus, behalve zijn positie aan de

rechterzijde van Jezus, minder fraai voor de dag. Andere geliefkoosde figurant of personage bij calvariescènes is Stephaton, de legendarische Romeinse soldaat die Jezus een in zure wijn of azijn gedrenkte spons zou aangereikt hebben (Mattheus 27,54; Marcus 15,36; Johannes 19,29). In drie evangeliën wordt dit feit vermeld, maar de aanreiker blijft wel anoniem. Daarnaast zijn er ook nog de goede en de slechte moordenaar, allemaal personages, waarmee de middeleeuwse kunstenaar kon inzoomen op goed en kwaad.

Ook het anonieme 'Ecce Homo' schilderij (1e helft 17e eeuw) uit de collectie van het M-Museum in Leuven is bijzonder interessant. Het beeld van de gegeselde Christus met doornenkroon, spotmantel en gesel in de gewonde handen, die door Pilatus aan het volk wordt voorgesteld ("Hier is hij, de mens", Johannes 19,5) was één van de meest geliefde passietopics. Op dit schilderij staan achter de hoofdpersonages Jezus en Pilatus spottende soldaten en dienaren met lelijke, karikaturale gelaatstrekken. De hoofdfiguren worden frontaal in close-up afgebeeld, de lelijke achtergrondfiguren staan schuin afgebeeld en de zwarte (beul?) onder hen in profiel. Maar het meest opvallende aspect van dit schilderij is wel dat Pilatus specifieke joodse (?) kentrekken vertoont: Frygische muts en geprononceerde baard...

Naast de passiescènes kwamen ook voorstellingen van andere nieuwtestamentische episodes³⁷ in aanmerking om joden, die aan hun uiterlijk duidelijk herkenbaar zijn, in een minder gunstig daglicht te stellen. Voorbeelden daarvan zijn de verdrijving van de kooplui uit de tempel (voorafbeelding van de uitstoting van de ketters uit de kerk) en diverse discussies en confrontaties van Jezus met de farizeeën.

4.2.2. Kerk versus Synagoge ³⁸

In meerdere Europese gotische kathedralen (Bordeaux, Straatsburg, Reims, Bamberg) treft men symbolische afbeeldingen aan van de Kerk en de Synagoge, in de vorm van de personificaties van twee vrouwen. De Kerk wordt er doorgaans voorgesteld als een fiere dame, triomferend met opgeheven en gekroond hoofd. Ze houdt in de ene hand een kruisstaf of scepter, wat verwijst naar haar heersende (wereldlijke) macht. De andere hand rust op het hart of draagt een symbool dat verwijst naar haar geestelijke overheersing, zoals een kelk met een daarboven zwevende hostie. De 'Ecclesia Christi' heeft de Synagoge definitief overwonnen. Deze laatste wordt dan afgebeeld als een geblinddoekte vrouw, zinnebeeld van het verstokte, blinde jodendom, met in de ene hand de al dan niet gebroken, meestal vallende of naar onder gerichte twee stenen tafelen, verwijzend naar het Oude Verbond. In de andere hand draagt ze een stok of banier, die meestal gebroken is. Hiermee wordt verzinnebeeld dat de macht van het jodendom gebroken is. De inspiratie voor de blinddoek is te vinden in 2 Korintiërs 3,13-15: "Wij zijn niet als Mozes, die zijn gezicht met een sluier bedekte, zodat de Israëlieten niet konden zien dat de glans verdween. Hun denken verstarde, en dezelfde sluier ligt tot op de dag van vandaag over het Oude Verbond wanneer het voorgelezen wordt. Hij wordt

alleen in Christus weggenomen.”

Soms verschenen deze gepersonifieerde figuren ook onder het kruis, waarbij de Kerk al eens de bekeerde Longinus flankeerde en de Synagoge aan de kant stond van Stephaton met de in azijn gedrenkte spons. De Synagoge draagt in sommige voorstellingen ook wel eens een kegelvormige joodse hoed of een juk als symbool voor de wet, rijdt op een ezel, enz.

Een prachtig voorbeeld van deze zeer populaire topic vinden we in het Groeningemuseum in Brugge in een schilderij van de Meester van de Ursula-legende (ca. 1482). De personages zijn volgens de mode van de late Middeleeuwen ook in uitgesproken weelderige oosterse kledij voorgesteld en vertonen alle klassieke symbolische kentrekken. De rijkelijk uitgedoste Kerk houdt de kruisstaf in de linkerhand en de kelk met hostie in de rechter. De Synagoge draagt een oosterse tulband en een blinddoek voor de ogen en wendt haar gelaat af. In de rechterhand heeft zij een gebroken banier en in de linker de vallende wetstafelen.

Ook een houtsculptuur uit het koorgestoelte van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Aarschot (1513-1517) stelt deze personificaties voor met al hun parafernalia. De Kerk bevindt zich aan de evangeliezijde en de Synagoge aan de epistelzijde van het koor. De Kerk is gekroond en houdt in de rechterhand een kelk met daarboven een zwevende hostie en in de linkerhand de bisschoppelijke kromstaf. De Synagoge met oosterse tulband op het hoofd heeft een blinddoek voor de ogen, een omgekeerde kelk in de rechter- en rechtopstaande wetstafelen in de linkerhand.

De ‘zitterkes’ of ‘misericordes’³⁹ van de Aarschotse koorbanken tonen ons trouwens nog enkele andere minder fraaie anti-joodse taferelen, waarbij de Jood telkens voorgesteld wordt met een punthoed of -muts.

Eén van de oudste, zo niet het oudste voorbeeld van de confrontatie Kerk-Synagoge in onze gewesten bevindt zich in de schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Tongeren: een ivoorrelief, afkomstig van een boekenband uit een Luiks atelier en te dateren einde 10e eeuw. De figuren staan hier rechts en links van de gekruisigde Jezus. De Ecclesia draagt een hoofddoek, een bloeiende tak in de rechter- en een speer met wimpel in de linkerhand. De Synagoge draagt eveneens een hoofddoek en een hysoptwijn in de rechterhand. Zij heeft zich enigszins afgewend van het kruisigingstaferel, maar kijkt wel op naar Christus.

4.2.3. De joodse zeug of het jodenzwijn ⁴⁰

Sinds de 13^e eeuw behoort ook het ‘joodse zwijn’ tot het standaardrepertoire van de figuurlijke verkettering van de joden door de kerk. Vooral in Duitsland vindt men afbeeldingen van varkens die met joden geassocieerd worden. Joden zeugen aan de tepels van het dier, spelen op een onterende wijze met de staart, rijden er achterste voren op of verrichten er andere obscene

handelingen mee. Hier wordt natuurlijk grof de draak gestoken met de joodse reinheids- en voedselvoorschriften.

Soms worden joden in afbeeldingen ook gekoppeld aan andere (onreine) dieren, zoals een hond, een aap of een luie, domme ezel.

In de Nederlanden hebben we geen voorbeeld kunnen vinden van dergelijk anti-joods tafereel.

Mogelijk verwijst wel één van de 'zitterkes' van de Aarschotse Onze-Lieve-Vrouwekerk naar deze topic. Onder één van de koorstoelen zit een man met een lang gewaad en een puntige hoed achterste voren op een dier, waarvan hij de staart omhoog houdt. Het dier heeft een lange hals en is niet nader te definiëren. Misschien is het de bedoeling hier een ezel voor te stellen.

Op een andere plaats in datzelfde koorgestoelte wordt 'de verloren zoon' met een jodenhoed afgebeeld. Dit personage is het onderwerp van één van de bekendste parabels uit het Nieuwe Testament (Lucas 15,11-32). De gelijkenis gaat over een zoon die zijn erfdeel opeist en een losbandig leven leidt. Hij geraakt echter helemaal aan lager wal. Om zijn honger te stillen eet hij samen met een aantal varkens – het onreine dier bij uitstek voor de joden – uit hun voederbak. Op het koorgestoelte wordt hij geknield en ongeschoeid afgebeeld. Hij geeft rozen aan de dieren.

4.3. Invloed van christelijke legendes

Vooraf bij calvariescènes zagen we al legendarische figuren optreden, met slechts een vage bijbelse achtergrond. Maar totaal los van elk bijbels verband, circuleerden er in het middeleeuwse christendom ook anti-joodse legendes.

4.3.1. Hostieprofanatie ⁴¹

Het lijden van Christus was een belangrijk devotiethema in de Middeleeuwen en in het kader daarvan ontstonden verhalen over sacramentswonderen, waarin het Heilig Bloed centraal stond. Er zijn in West-Europa vele kunstwerken bewaard, die met de devotie rond bloedende hosties verband houden. Bloedende hosties waren voor het gelovige volk een zichtbaar teken van de '*presentia realis*', de werkelijke, lichamelijke aanwezigheid van Christus in de eucharistie. Maar deze devotie had soms ook een serieus anti-judaïsch kantje, zo als in de verhalen over hostieprofanatie of hostieschennis door joden.

Hosties zouden zijn beginnen bloeden nadat ze door joden uit haat tegen de christelijke religie met messen of dolken werden doorboord. Het oudste gekende voorbeeld van dit verhaal dateert uit Parijs, waar in 1291 een jood terechtgesteld werd, waarschijnlijk na een financieel dispuut. Het verhaal werd pas in 1295 voor het eerst verteld en de strekking ervan is dat de jood de kans kreeg om zich te bekeren – zijn vrouw en kinderen zouden dit ook gedaan hebben – maar hij 'volhardde in de boosheid' en werd daarom uiteindelijk terechtgesteld.

De beschuldiging van hostieschennis ten laste van de joden verspreidde zich in de 14^e eeuw als een vloedgolf over Europa, vooral in het hele Duitse gebied, met als hoogtepunten pogroms in 1298 en 1336-1338. Deze aantijging moest natuurlijk dienen om die jodenvervolgingen te legitimeren. De zogenaamde schending van het H. Sacrament door de joden werd beschouwd als een soort rituele moord, waarbij de hosties de plaats innamen van Jezus aan het kruis. Zij werden trouwens ook beschuldigd van het ontteren van heiligenbeelden en kruisbeelden. Deze aanklacht berust waarschijnlijk op een misvatting van een joods gebruik om op het Purim-feest, waarbij de joden de gebeurtenissen uit het bijbelse boek Ester gedenken, een beeld van de jodenvervolger Haman, waarschijnlijk een leidinggevende figuur onder de Perzische koning Xerxes, in het openbaar te verbranden. Het is evenwel mogelijk dat joden hier en daar christelijke symbolen beledigd hebben, want al in het begin van de 5^e eeuw verbood keizer Theodosius de joden om op Purim in het openbaar een kruis te verbranden.

In de Nederlanden worden in de Late Middeleeuwen een groot aantal eucharistische bloedwonderen vermeld, vooral in het hertogdom Brabant. Waarschijnlijk onder invloed van het Parijse typeverhaal van 1290-1295 ontstonden hier ook twee eucharistische wonderverhalen met anti-joodse kenmerken: de verering van het H. Kruis in Asse en het Sacrament van Mirakel in de Sint-Goedele en Sint-Michielskathedraal in Brussel. Op deze laatste plaats heeft dit verhaal en de daaraan verbonden devotie ook veel sporen nagelaten in de aanwezige christelijke kerkelijke kunst.

4.3.2. Het Sacrament van Mirakel ⁴²

4.3.2.1. De legende

Glasramen, schilderijen, wandtapijten en liturgische voorwerpen vertellen in Sint-Michiels⁴³ het legendarische verhaal over de gebeurtenissen van 1369-1370. Toen zou een vooraanstaande rijke jood uit Edingen op 2 oktober 1369 hosties gestolen hebben uit de Katharina-kapel in Sint-Jans-Molenbeek. Hij wilde deze voorlopig verbergen om ze op Goede Vrijdag 1370 te kunnen bespotten en zo Christus opnieuw te doen lijden. Dat gebeurde volgens de legende effectief in Leuven en op andere plaatsen in Brabant, maar bij het doorboren van de hosties zou er een mirakel plaatsgevonden hebben: uit de wonden van het H. Sacrament vloeide het bloed van Christus. De joden wilden daarop de hosties verbergen in Keulen, maar een bekeerde joodse vrouw bracht alles aan het licht. De miraculeuze hosties werden gerecupereerd en in veiligheid gebracht, de joden werden gearresteerd en tot de brandstapel veroordeeld.

Historisch onderzoek bracht inderdaad aan het licht dat in mei 1370 zes joden terechtgesteld werden in Brussel, op beschuldiging van diefstal en profanatie

van het H. Sacrament. Dat wordt duidelijk vermeld in het Rekeningenboek van Godefroid de la Tour, ontvanger van het hertogdom Brabant. Van het mirakel van de bloedende hosties is evenwel geen sprake in deze historische bron. Uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat hostiebrood na verloop van tijd roodbruine plekken kan krijgen als gevolg van een soort schimmel. Dit werd als bloed van Christus opgevat.

In 1402 gebeurde er een uitgebreid kerkelijk historisch onderzoek naar de authenticiteit van het mirakel, met het oog op het bekomen van aflaten voor deelname aan de processie met de gerecupereerde miraculeuze hosties op Sacramentsdag. Het onderzoeksrapport leert ons vooral hoe de gebeurtenissen van 1370 werden voorgesteld aan het begin van de 15^e eeuw. Er komen daarbij echter geen gegevens aan het licht waaruit de daadwerkelijke schuld van de joden zou blijken. Het onderzoek werd trouwens niet ingesteld om de schuld van de joden te bewijzen – die werd a priori aangenomen – maar om het bezit, het miraculeuze karakter van de bebloede hosties en de aan de verering verbonden aflaat te verantwoorden. De enquête van 1402 bleef zonder verder gevolg. De aflaten werden kennelijk niet verleend, in tegenstelling tot wat later in de 16^e eeuw zou beweerd worden. Pas in 1436 erkende paus Eugenius IV het Sacrament van Mirakel en kende hij aan deze verering aflaten toe.

4.3.2.2. De eeuwenlange devotie en de achterliggende politieke motieven

Vorsten en prinsen hebben eeuwenlang de collegiale kerk van Sint-Goedele begunstigd met giften ter ere van het Sacrament van Mirakel. Dit zorgde voor een indrukwekkende verzameling van schilderijen, glasramen en wandtapijten i.v.m. deze devotie. De miraculeuze hosties werden vereerd als een relikwie met brede uitstraling, een religieus symbool met ‘nationale’ betekenis. Ook de hertogen van Bourgondië toonden, vooral na de verwerving van het hertogdom Brabant in 1430, een bijzondere devotie voor het Sacrament van Mirakel.

De strijd tegen het opkomende protestantisme betekende tijdens de eerste helft van de 16^e eeuw een nieuwe stimulans voor deze cultus. In 1570 werd naar verluidt het tweede eeuwfeest van het mirakel met grote luister gevierd en de hertog van Alva zou bij deze gelegenheid een aantal pardonmaatregelen afgekondigd hebben. Volgens andere bronnen zou ten gevolge van de oorlogsomstandigheden⁴⁴ de eerste echte viering van het eeuwfeest echter pas in 1670 hebben plaatsgevonden. Hoe dan ook, de aartshertogen Albrecht en Isabella hanteerden begin 17^e eeuw deze relikwie en de daaraan verbonden devotie als krijgstrofee en symbool van hun bestrijding van de Reformatie. Het 16^e-eeuwse tijdelijke calvinistisch bewind in Brussel had de authenticiteit van het mirakel openlijk betwist en de aartshertogen openden daarop een tegenoffensief. Ondertussen polemiseerden protestanten en katholieken onafgebroken over de authenticiteit van het mirakel. Maar dat betekende zeker geen domper op de grote jubilea van de 17^e eeuw: 1670 (derde eeuwfeest) en 1685 (honderd jaar bevrijding van het ‘calvinistische juk’). De jubileumprocessie

van 1670 stelde op tien triomfbogen -aan de hand van schilderijen, bijbelteksten en allegorische figuren- de misdaad van de joden volop in het licht.

De 18^e eeuw vertoont een opvallend contrast. Enerzijds zijn er de pracht en de praal van de kerkelijke vieringen ter herdenking van het mirakel en de overwinning op het calvinisme, anderzijds manifesteren zich groeiende twijfels bij de Oostenrijkse autoriteiten over de authenticiteit van het mirakel. Bij het begin van de 18^e eeuw stonden herdenkingen en vieringen in het teken van de strijd van de kerk tegen een nieuwe vijand, het jansenisme. Het jubileum van 1770 werd nog gevierd met veel luister, maar weldra zouden de ideeën van de Verlichting de gebeurtenissen beïnvloeden. Onder Jozef II komt het tot een publicatieverbod rond anti-joodse klachten en geschriften i.v.m. het mirakel. De vieringen aan het eind van de 18^e eeuw gaan nog wel door, maar er werden geen triomfbogen meer opgericht. Deze devotie was de belichaming geworden van de traditionele waarden uit het verleden en het harmonieuze evenwicht tussen Kerk en Staat. Verlichting en toenemende 'secularisatie van de elite' stelden echter het geloof in het mirakel op de proef. De emancipatiedrang en de vraag om gelijkberechtiging van alle burgers keerden zich tegen oude vormen van middeleeuws obscurantisme en jodenhaat.

Bij de inval van de Franse troepen in 1792 werd de relik in veiligheid gebracht. In 1804, drie jaar na het herstel van de rechten van de Kerk, keerden de hosties terug naar Sint-Goedele. Kerkelijke autoriteiten bleven ondertussen in publicaties de historische schuld van de joden affirmeren, maar onder het Franse regime genoot deze gemeenschap van politieke gelijkberechtiging en was de emancipatie van de joden een feit. Tijdens het Hollandse bewind stootten de maatregelen⁴⁵ van de hervormingsgezinde protestantse koning Willem I, die de rechtsgelijkheid van alle godsdiensten in het katholieke zuiden garandeerden, op verzet van de bisschoppen en de behoudsgezinde notabelen. In hoeverre dit een repercussie had op jubileumvieringen van het mirakel in 1820 is niet helemaal duidelijk.

De Belgische onafhankelijkheid bracht aanvankelijk een opvallende herleving niet alleen van de volksdevotie, maar ook van het Sacrament als landsrelikwie. De verering fungeerde als symbool van het herstel van de katholieke identiteit van het land en van de onafhankelijkheid. In 1870 deed het ideologisch-politieke conflict tussen liberalen en katholieken echter het tij keren en dit leidde tot een open breuk en het einde van de verering van het Sacrament van Mirakel als landsrelikwie. De viering van het vijfde eeuwfeest werd bijgevolg opgeschort. In de jaren daarvoor had de Belgische dynastie onder Leopold I en ook de Belgische adel vaak als mecenas gefungeerd voor nieuwe artistieke creaties die de devotie van het Sacrament van Mirakel als nationaal symbool moesten bevorderen. Deze devotie zou het katholieke reveil illustreren maar ook het zoeken naar een evenwicht tussen Kerk en Staat in de 19^e eeuw. Het jonge koninkrijk België was op zoek naar een culturele identiteit en de koning rekende daarvoor op de medewerking van de kerk en van de adel. Het Sacrament van Mirakel herinnerde als nationale trofee aan de hertogen

van Brabant, aan de aartshertogen Albrecht en Isabella, aan de Oostenrijkse Nederlanden, Maria-Theresia en de geliefde hertog Karel van Lotharingen. De dynastie van Saksen-Coburg, nochtans zelf van protestantse huize, wilde aansluiten bij dit glorieuze katholieke verleden.

4.3.2.3. En wat met de jodenhaat?

De geschiedenis van deze eeuwenlange verering toont aan dat naast volksdevotie vooral de belangen van Kerk en vaderland een rol hebben gespeeld bij het doorgeven van de legende tot ver in de 19^e eeuw. Maar in hoeverre speelde daarbij, al dan niet op de achtergrond, ook de jodenhaat? Stond de beschuldiging van de joden centraal of ging het vooral om de verering van het H. Sacrament, dat ook als wapen kon gehanteerd worden in de contrareformatorische strijd tegen de ketters? Hoe dan ook heeft men van dit nationaal symbool op diverse momenten gebruik gemaakt als motivering van anti-joodse publicaties en soms ook als legitimering om joden uit het land te weren. Samenvattend kan men zeggen dat het Sacrament van Mirakel fungeerde als argument tegen ongelovigen, ketters, joden en protestanten en andere nieuwlichters, kortom tegen al wie de kerkelijke dogma's en het katholieke vaderland durfde in vraag stellen, maar dat de joden daarbij wel het meest in het vizier kwamen.

Na WO II kwam men tot de vaststelling dat de stereotiepe, over vrijwel geheel Europa verspreide verhalen over hostieschennis en de daaraan gerelateerde artistieke afbeeldingen door de nazi's misbruikt waren en - naast andere factoren en beschuldigingen - bijgedragen hadden tot de gruwel van de Holocaust. Voor de joodse gemeenschap ligt dit ook vandaag nog heel gevoelig en daarom werd in 1967 van joodse zijde voorgesteld om de iconografische herinneringen aan 1370 uit de Sint-Michielskathedraal te verwijderen. Maar zou dit wel een goede oplossing zijn? Het gaat om nationaal kunstbezit en de glasramen, schilderijen en wandtapijten van de kathedraal herinneren er ons nog altijd aan⁴⁶ dat religieuze vooroordelen, een misplaatste geloofsijver en religieus fanatisme nefaste gevolgen kunnen hebben, ook in onze tijd. Trouwens, als wij die herinneringen aan een anti-joods verleden zouden moeten verwijderen, zouden wij in een zelfde redenering dan niet ook de relictten van Auschwitz moeten vernietigen?

Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65) maakte in de katholieke kerk op radicale wijze komaf met een aantal denigrerende en discriminerende teksten en praktijken tegen de joden. Kardinaal Suenens heeft als gevolg daarvan in 1968 gepoogd op een bescheiden wijze toch enigszins voor een tegengewicht te zorgen tegen het anti-judaïsme door bij de 16^e-eeuwse glasramen van de kathedraal dit korte bericht in diverse talen aan te brengen: "De joodse gemeenschap van Brussel werd in 1370 beschuldigd en gestraft voor de profanatie van het H. Sacrament. Op Goede Vrijdag 1370 zou men in de synagoge gestolen hosties met een dolk doorboord hebben. Uit de hosties zou bloed gevloeid zijn. De diocesane autoriteiten van het Bisdome Mechelen – Brussel hebben in 1968, in de geest van het Tweede Vaticaans Concilie en

na kennisname van het historisch onderzoek, de aandacht gevestigd op het tendentieuze karakter van de beschuldiging en de legendarische voorstelling van het mirakel.”

4.3.2.4. Een indrukwekkende artistieke productie

De bloeitijden van deze devotie en de daarmee gepaard gaande financiële steun van kerkelijke en seculiere autoriteiten zorgde, zoals gezegd, voor een indrukwekkende kunsthistorische erfenis van glasramen, schilderijen, wandtapijten en liturgische voorwerpen in de kathedraal⁴⁷ waarin de legende en gebeurtenissen uit de devotiegeschiedenis afgebeeld worden. In de diverse afbeeldingen en picturale voorstellingen komt daarbij heel het anti-judaïsche arsenaal van stereotypen en topics uitgebreid aan bod. Een beknopt overzicht:

- Tien glasramen uit de 16^e eeuw, hoofdzakelijk geschonken door de Habsburgers.
- Twintig monumentale schilderijen die ter gelegenheid van het jubileum van 1720 geschonken werden door diverse bisschoppen en abten. Zij worden na de laatste restauratie van de kathedraal niet meer geëxposeerd.
- Zes schilderijen die in 1735, 150 jaar na het einde van het calvinistisch bewind in Brussel, geschonken werden door kerkelijke prelaten, maar die verloren gingen tijdens de Franse Revolutie. Zij verheerlijkten vooral de devotie van Albrecht en Isabella.
- Zes monumentale wandtapijten uit de 18^e eeuw, bestemd voor het hoogkoor, waarop diverse episodes uit de legende afgebeeld worden. Ook zij worden normaal niet meer tentoongesteld.
- Vijftien neogotische glasramen van de Brusselse glazenier Capronnier, die in opdracht van een aantal adellijke families en van het Belgische hof en geïnspireerd op de schilderijen van 1720, vervaardigd werden met het oog op het jubileum van 1870.

4.3.3 De ‘Wandelende Jood’⁴⁸

Toen in de 13^e eeuw de grote uitwijzingen in West-Europa begonnen, deed de legende van Ahasverus haar intrede. Deze joodse schoenlapper werd door God tot eeuwig rondzwerven veroordeeld en bestraft, omdat hij Christus, die op zijn lijdensweg ineengestort was, bespot had en hem verboden had voor zijn deur uit te rusten. Ahasverus werd het symbool van het verstoten volk. Evenals hij moesten de joden tot op Dag van het Oordeel als straf voor de kruisiging rusteloos rondzwerven en voortleven.

De eerste vermelding van de Wandelende Jood is van 1228, in Engeland. De Engelse monnik en kroniekschrijver Matthias Parisiensis beroept zich op een

Armeense bisschop, die in Engeland de geschiedenis van de Wandelende Jood verteld zou hebben. Daar heet de eeuwige zwerver Cartaphilus die zich liet dopen en de naam van Jozef aannam. Dit maakt dat de kroniekschrijver hem verwisselt met Jozef van Arimathea. In de volksverhalen is Ahasverus meestal een schoenmaker, al komt het ook voor dat hij de portier van Pilatus is. De afbeelding van Ahasverus is een waarschuwing voor alle goddelozen. Hij draagt de collectieve joodse schuld op zijn schouders en bijgevolg ook de collectieve straf en dit door de eeuwen heen. Aangezien de Wandelende Jood door God gestraft was tot eeuwig dolen, was het ook een christelijke plicht om de joden weg te jagen.

In het zuidelijke koorgedeelte van de Aarschotse Onze-Lieve-Vrouwekerk treft men 'de man met een mand' aan. De mand wordt met behulp van lange stok over de linkerschouder gedragen. Deze man draagt een punthoed en zou de Wandelende Jood kunnen uitbeelden, die uit zijn eigen land verbannen is en nergens nog een onderkomen vindt. Het Aarschotse 'zitterke' is in de rechter benedenhoek helaas erg beschadigd. Van het figuurtje, dat vóór de wandelende man uitloopt, zijn alleen de voeten nog zichtbaar, zodat de betekenis van het volledige tafereel, Wandelende Jood of niet, onduidelijk blijft.

In latere, meer verlichte, tijden ging dit verhaal niet meer voor historie door. Deze figuur werd nu een geliefd personage van schrijvers en dichters, die er de eigentijdse thema's mee illustreerden. De anti-joodse teneur verdween daarbij in de meeste gevallen. Vooral tijdens de Romantiek werd de Wandelende Jood als inspiratiebron gebruikt. De onbekende en verre landen waar de man doorheen getrokken was, spraken immers tot de verbeelding. In een tijd van sociale revolutie en conflicten wordt Ahasverus, die een handwerkman was, soms opgevoerd als vertegenwoordiger van het proletariaat. In de Nederlandse letteren zorgde August Vermeylen in 1906 voor een literaire bewerking van de legende.

Ter afronding: van anti-judaïsme naar antisemitisme?

In dit overzicht is gebleken dat anti-joodse voorstellingen vooral in de Middeleeuwen in essentie (fanatiek) religieus getint waren. In de heilshistorische strijd tussen goed en kwaad hadden zij een functie in de voorstelling van de bestraffing van de joden als moordenaars van Christus, de mogelijke bekering van de resterende joden op de Dag van het Oordeel en de uiteindelijke triomf van het ware geloof. Deze afbeeldingen –en het denken erachter– werden ingezet om joden te vervolgen en ongetwijfeld ook vaak misbruikt en aangewend met politieke en economische bijbedoelingen.

Op een gegeven moment, wanneer, na het einde van de godsdienstoorlogen en de opkomst van de Verlichting, de godsdienst niet meer de allesbepalende factor was, bleven deze karikaturale beelden verder leven, maar nu dreigden ze geïnterpreteerd te worden als etnische en raciale kenmerken. Het onderscheid tussen symboliek en realiteit vervaagde en anti-judaïsme lag zo blijkbaar mee aan de basis van het antisemitisme. Het zou een boeiend onderwerp voor

verder onderzoek kunnen zijn of en zo ja, wanneer, waar en hoe deze mogelijke overgang ook in artistieke voorstellingen binnen- en buitenkerkelijk zichtbaar wordt.

15 januari 2015

Bibliografie van de geraadpleegde werken:

- AMISHAI-MAISELS, Z., The Demonization of the "Other" in the Visual Arts, in: WISTRICH, R.S. (ed.), *Demonizing the Other. Antisemitism, Racism and Xenophobia*, London – New York, 1999, p. 44-72.
- BALE, A., *Feeling Persecuted: Christians, Jews and images of violence in the Middle Ages*, London, 2010.
- CLASSEN, A., Complex Relations Between Jews and Christians in Late Medieval German and Other Literature, in: UTTERBACK, K.T. – PRICE, M.L. (ed.), *Jews in Medieval Christendom*, Leiden-Boston, 2013, p 313-338.
- DE BIE, S., *De legende van het Heilig Sacrament van Mirakel te Brussel: een historische, iconografische en stilistische analyse van een schilderijencyclus*, (Masterproef Letteren KUL), Leuven, 2013.
- DEQUEKER, L., *Het Sacrament van Mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen*, Leuven, 2000.
- FLORQUIN, A., *De wandelende jood, een volkskundig onderzoek in ons taalgebied*, Leuven, 2001.
- KÜNG, H., *Het Christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, Kampen, 2009.
- KUNG, H., *Het Jodendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, Utrecht, 2010.
- LIPTON, S., *Images of Intolerance. The Representation of Jews and Judaism in the Bible moralisée*, Berkeley – Los Angeles, 1999.
- MELLINKOFF, R., *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, Volume I: Tekst, Volume II: Illustrations, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1993.
- MELLINKOFF, R., *Antisemitic Hate Signs in Hebrew Illuminated Manuscripts from Medieval Germany*, Jerusalem, 1999.
- SCHEFER, J.L., *L'Hostie profanée: histoire d'une fiction théologique*, Paris, 2007.
- SCHRECKENBERG, H., *Die Juden in der Kunst Europas. Ein historischer Bildatlas*, Göttingen / Freiburg, 1996.
- SCHWARTZ, D.R., Antisemitism and Other -isms in the Greco-Roman World, in: WISTRICH, R.S. (ed.), *Demonizing the Other. Antisemitism, Racism and Xenophobia*, London – New York, 1999, p. 73-87.
- STRICKLAND, D.H., *Saracens, Demons, Jews. Making Monsters in Medieval Art*, Princeton - Oxford, 2003.
- UTTERBACK, K.T. – PRICE, M.L. (ed.), *Jews in Medieval Christendom*, Leiden-Boston, 2013.
- VAN DER STERREN, A., *Kerk en synagoge in de christelijke middeleeuwse iconografie*, (licentiaatsverhandeling KUL, faculteit Letteren en Wijsbegeerte), Leuven, 1987 (3 dln).
- VAN LAARHOVEN, J., *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen, 1997 (Derde druk).
- WISTRICH, R.S. (ed.), *Demonizing the Other. Antisemitism, Racism and Xenophobia*, London – New York, 1999.

Noten

- 1 Kung, H. (2010), p. 185-188; Schwartz, D.R., p. 73-87.
- 2 Kung, H. (2010), p. 188-194.
- 3 Kung, H. (2010), p. 195-203.
- 4 Cf. het essay over 'De Turk', 1.2.1.
- 5 Amishai-Maisels, Z., p. 49-50;
- 6 <http://www.heiligen.net/heiligen/06/06/06-06-0840-agobard.php>
- 7 Cf. infra 4.1.
- 8 Classen, A., p.313-314, 321-329; Kung, H. (2010), p. 204-211.
- 9 Cf. het essay over 'De Turk', 2.
- 10 Schreckenberg, H., p. 13.
- 11 Cf. infra 3.
- 12 Cf. infra 4.1.
- 13 Cf. infra 4.3.3.
- 14 Sefarad = oud-joodse naam voor Spanje.
- 15 Kung, H. (2010), p. 222-228. Cf. ook het essay over 'de ketter'.
- 16 Post-tridentijns verwijst naar de periode na het Concilie van Trente.
- 17 Küng, H. (2010), p.229-233
- 18 Küng, H. (2009), p. 137 – 144; Schreckenberg, H., p.13;
- 19 Küng, H. (2010), p. 193-194; Schreckenberg, H., p. 15, 19; Strickland, D.H., p. 98-102.107. 151-155; Utterback, K.T., - Price, M.L., p.1-5.
- 20 Cf. supra 1.3.2.
- 21 Lipton, S., p. 1-2, 137-138; Strickland, H.D., p. 151-155.
- 22 Schreckenberg, H., p. 15; Strickland, H.D., p. 95- 133, 140-143, 151-155 ; Van Laarhoven, J., p. 176-177;
- 23 Schreckenberg, H., p. 14.
- 24 Bij het Johannesevangelie al verder uitgedragen op 'de joden'.
- 25 Exodus 32.
- 26 Bale, A., p. 65-70; Mellinkoff, R., (1999), p. 19.
- 27 Mellinkoff, R., (1993), vol. I (passim); Strickland, H.D., p. 105-106. In het overigens qua overzicht interessante, door R.S. Wistrich uitgegeven werk 'Demonizing the Other' (cf. bibliografie) worden onder meer in de bijdrage Amishai-Maisels (p.50-60) alle anti-joodse uitingen, quasi uitsluitend bekeken in functie van latere ervaringen van antisemitisme en is er o.i. te weinig aandacht voor de specifiek middeleeuwse context en perceptie.
- 28 Cf. ons essay over dit prototype.
- 29 Mellinkoff, R., (1993), vol I, p. 129.
- 30 Schreckenberg, H., p.15-16.
- 31 Bij voorbeeld Van Laarhoven, J., p. 171 en 334.
- 32 Cf. ons essay over 'de zwarte', 5.1.1.
- 33 Strickland, H.D., p. 138.
- 34 Schreckenberg, H., p.16, 23.
- 35 Bale, A., p. 79-81; Schreckenberg, H., p.19, 165 -200; Melinkoff, R., p.69-71; Strickland, H.D., p. 133-134; Van Laarhoven, J., p. 93;
- 36 Het breken van de benen van Jezus.
- 37 Schreckenberg, H., p. 152-164.
- 38 Mellinkoff, R., p. 48-51, 64-65; Schreckenberg, H., p. 17-18, 31-78; Van der Sterren, A., vol II, p. 2, 9-10; Van Laarhoven, J., p. 157-158. De in de bibliografie opgenomen licentiaatsverhandeling van Agnes Van der Sterren bevat in het tweede deel een indrukwekkende inventaris van dit tafereel in binnen- en buitenland, telkens vergezeld van een korte beschrijving en bibliografische verwijzingen.
- 39 Geijkte termen voor een steunblok aan de onderzijde van de opklapbare zitting van het koorgestoelte. Kanunniken of kloosterlingen konden daarop steunen gedurende de lange koorgebeden. Vaak werden ze versierd met snijwerk in de vorm van fantasierijke mens- en dierfiguren.
- 40 Küng, H., (2010), p.205; Mellinkoff, R., (1999), p. 36; Schreckenberg, H., p. 21, 343-349.
- 41 Dequeker, L., p. 28-32; Van Laarhoven, J., p. 204;
- 42 De Bie, S., p. 3-14; Dequeker, L., passim ; Schefer, J.L., p. XXV-XXXV;
- 43 Voorheen Sint-Goedele
- 44 De 80-jarige oorlog.
- 45 Voorzien door het Congres van Wenen (1814-15).
- 46 Indien de juiste duiding wordt gegeven.

- 47 Voor een inventaris: Dequeker, L., p. 12-16.
48 Florquin, A., *passim*; Schreckenbergh, H., p. 303-308.